

Aljoša Pužar

FUTURIZAM U RIJECI

Aljoša Pužar, Rijeka, pregledni članak, Ur.: 22. svibnja 1995.

UDK 886.2 »19« RIJEKA

U radu se iznose temeljne književnopovijesne i kulturnopovijesne spoznaje o futurističkoj djelatnosti koja se na riječkom prostoru javlja u trima navratima: 1919, u izvornom, importiranom obliku; 1920. kao sastavnica kulturnog pokreta »Yoga«; te u tridesetim kao jedan od dopuštenih oblika fašističke kulturne proizvodnje.

0. UVOD

0.1 Povijest književnih »izama« na tlu Hrvatske u onom užem izvorno avangardističkom smislu s početka stoljeća nije (s izuzetkom književnog ekspresionizma) odviše bogata. Futurističke pobude, pripisivane pojedinim autorima još od Čerinine obrane Kamovljeve književnosti iz 1913. g, do punog će misaonog i formalnog izražaja doći samo u djelatnosti zadranačina Joa (Jose) Matošića (1890-1966) i njegova hrvatskog futurističkog pokreta, koji je bio: »u najneposrednijoj (...) vezi s *orijentacijskim modelom* što ga je ponudio talijanski futurizam. Od programatskih teorijskih zasada do pjesničkih ostvarenja i tekstova.«¹

Upravo zbog toga svaki pa i najmanji trag ovakve književne proizvodnje zaslužuje u nas posebnu znanstvenu skrb i cjelovit povijesni opis.

Naša pak tema, riječki futuristički krug, kod tog poslna će, predmnijevamo, biti na posljednjem mjestu.

¹ Petrač (1988).

0.2 Na početku, uviđamo metodološki problem uzrokovan pripadnošću grada Rijeke dvama kulturalnim i jezičnim arealima, problem dakle kulturnopovijesnog i književnopovijesnog konteksta u kojem valja spoznavati riječke futurističke pokušaje. U analizi tih pokušaja najbolje je pozvati se na njihovu imanentnu dvoznačnost.

S jedne strane, futurizam u Rijeku stiže kao nepatvoreni talijanski kulturalni proizvod, nerazdvojen od svoje glavne, marinetijske matice. S druge, on uzima u obzir (na svoj specifičan način) zatečenu klimu dvojnosti i preostalih oaza nacionalne suzdržanosti, s kojima, od svoje pojave u Rijeci 1919. godine, stupa u odnos - oštro im se suprotstavljajući te ostajući tako vjeran vlastitim načelima.

Zbog toga je futurizam u Rijeci umnogome i riječki futurizam, što ga izvan svake dvojbe pridružuje hrvatskoj književnopovijesnoj te uopće kulturnopovijesnoj problematici, pa bila ona i rubna, regionalna ili manjinska.

0.3 Futurizam se u gradu Rijeci javlja u trima navratima: isprva 1919. g. u svojim izvornim, importiranim oblicima koji odgovaraju razdoblju tzv. »drugog futurizma«, potom već tijekom 1920. g. kada predstavlja bitnu idejnu sastavnicu pokreta »Yoga«, te naposljetku u tridesetim godinama, pročišćen i reduciran do jednog od zaštićenih oblika talijanske državne umjetnosti.

Ovim se radom nastoje prikazati uzroci nastajanja, tijek te narav ovih uvjetno »riječkih« futurističkih pojavnosti.²

1. RAZDOBLJE AUTENTIČNA FUTURIZMA

1.1 F.T. Marinetti stiže u Rijeku svega nekoliko dana po D'Annunziju dolasku, polovicom rujna 1919. g.. Kako se pretpostavlja, htio je tu zauzeti jedno od vodećih, »zapovjednih« mjesta, te razviti republikanski pokret prema vlastitim zamislima. U to vrijeme futuristi zauzimaju izraženije političke stavove, iznesene na stranicama časopisa »Roma futurista«, a mnogi od njih čine i okosnicu arditskog pokreta (među njima Ferruccio Vecchi, arditski kapetan i »kultivirani« pisac koji u Rijeku stiže s Marinettijem). Životna povezanost arditizma i futurizma, pokreta koji se u to doba ujedinjuju

² Kao instrumentarij potreban svakom opisu ove vrste valja iznijeti one važne faze u odnosu futurizma i fašizma koje su svoju potvrdu veoma jednoznačno pronašle i u riječkim futurističkim zbivanjima. Lišeno temeljnih spoznaja o tom važnom problemu svako se bavljenje futurizmom u Rijeci pokazuje bespredmetnim. Čini nam se stoga uputnim parafrazirati Erjavčevu kronologiju fašisto-futurističkog braka /Erjavec (1989)/.

Vrijeme od 1919. do 1921. g. razdoblje je konstituiranja ideološke i političke potke fašizma koja je u mnogočemu preuzela futuristički politički program sa široko zasnovanim zamislima o socijalnoj i rodoljubnoj preobrazbi talijanskog društva. Rani fašizam u ovom razdoblju, kako veli Erjavec, barem u ideološkom smislu parazitira na futurizmu. Futuristi sudjeluju u pokretanju *fascia* i broje se u utemeljitelje arditskog pokreta. Međutim, već 1920. g. oni kritiziraju narastajuće klerikalne i monarhističke tendencije (dakle, konačni fašistički zaokret udesno). To će, s vremenom, dovesti do udaljavanja ovih pokreta.

Marinetti će se fašizmu vratiti 1924.g., što ovom održavljenom pokretu neće vratiti izvorni futuristički dinamizam.

na naoko zajedničkom političkom i nacionalnom zadatku, privremeno je utišala veliku antiklasicističku polemiku vođenu protiv D'Annunzija. Polemika je to koja zadire u samu bit odnosa Marinetti - D'Annunzio, veoma isticana problema talijanske povijesti književnosti.³

U očima futurista Rijeka je obećani, futuristički grad obilježen političkim i kulturalnim dinamizmom - prvi pravi eksperiment novog poretka. G. D'Annunziju pak, kao tvorcu ideje o novom poretku na Kvarneru, opraštaju futuristi umjetnički »pasatizam«, proglašujući ga »futurističkim čovjekom«.

Riječka »La Vedetta d'Italia« donosi, među ostalim, u svom broju od 23. listopada 1919. i sljedeće: »(Futuristi) smatraju da je danuncijanski pothvat tipično futurističkog, tj. revolucionarnog značaja (...).«⁴

Jasan je to primjer zastranjenja izvorne futurističke idejne matice iz 1909. g. i najava kontroverznog fašisto-futurističkog umjetničko-političkog konkubinata koji će uz prekide i transformacije trajati sve do sloma Talijanske Socijalne Republike.

Sam Marinetti Rijeku će napustiti već 30. rujna pod slabo objašnjenim okolnostima.⁵ U hrvatskim se povijesnim izvorima ovaj datum obično smatra krajem futurističke nazočnosti u D'Annunzijevoj Rijeci.

Prava će futuristička djelatnost, međutim, tek uslijediti.

1.2 Već u listopadu u Rijeku stiže istaknuti futurist i ardit Mario Carli (jedan od autora važna *Manifesta futurističke znanosti* iz 1917. g. i urednik lista »L'Ardito« /»Ardit«/), o čijoj riječkoj djelatnosti »La Vedetta« piše u svom broju od 13. listopada: »Po odlasku Marinettija i Vecchija, pristigao je među nas Mario Carli; futuristi su se okupili oko njega i odmah je osnovan Riječki futuristički fascio.(...)«⁶ Carliju se pridružuje Cesare Cerati (i sam član spomenutog *fascia*), te zajedno pokreću list »La Testa di Ferro« (»Željezna glava«), nazvan tako po D'Annunzijevoj metafori za Riječane.⁷

Mario Carli predstaviti će riječkoj javnosti, među inim, »Futuristički sintetički teatar« (»novi oblik umjetnosti« na koji se odnosi i jedan od važnijih futurističkih manifesta iz 1915. g.). U gradu se priređuju futurističke večeri, poput one od 27. listopada 1919. održane u riječkom kazalištu »Verdi«.

3 O odnosu Marinetti - D'Annunzio v. : De Maria (1989).

4 Hansen (1983/84), str. 21.

5 U literaturi se spominje pismo koje su Marinetti i Vecchi uputili D'Annunziju, a kojim se brane od optužbi da su širili »pobunjeničku promidžbu« /isto, str. 21, 22/.

6 isto, str. 24.

7 *Arhiv - povijesni muzej Rijeke (AMSF)* u Rimu čuva komplet ovog lista koji je istovremeno izlazio i u Milanu.

Riječki futuristi djeluju i na ulicama, katkada dočekivani s porugom. Prema sjećanju G. Comissa, futuristi su imali običaj penjati se na kavanske stolove i uzdignutim slikama slaviti Italiju i D'Annunzija.

(Prožetost arditizma/ranog fašizma i futurizma tijekom burne 1919. g. u punom je jeku; futurist Nanni Leone Castelli osniva /prema Marinettijevu svjedočenju/ riječki »borbeni *fascio*« / *Fascio di combattimento* /).⁸

1.3 Najvažniji plod futurističke aktivnosti u Rijeci svakako je *MANIFESTO degli artisti futuristi qui convenuti per illuminare l'imbecillità dei podagrosi passatisti che sbavano in questa città* (tj. *MANIFEST umjetnika futurista pridošlih ovamo da prosvijetle slaboumnost kostobolnih pasatista koji sline u ovom gradu*). Ovaj manifest, kojeg možemo kraće i jednostavnije nazvati *Riječkim futurističkim manifestom*, nije nažalost datiran no čini se opravdanim mišljenje Patrizije Celestine Hansen (riječke povjesničarke književnosti rođene i djelatne u iseljeništvu) da je vjerojatno nastao u danima Marinettijeva boravka u gradu ili najkasnije neposredno po Carljjevu dolasku. Tiskao ga je riječki tiskarski zavod »Minerva« na sedam nepaginiranih stranica koje predstavljaju lijep primjer dinamizirana i vizualizirana manifestnog žanra, uz uobičajenu provedbu načela »riječji na slobodi«. Pisan u maniri većine futurističkih manifesta (od onog prvog pariškog iz 1909.g. bilo ih je nešto manje od 350, od čega tridesetak važnijih) manifest traži »destrukciju« zastarjelih i »pasatističkih« vrednota, navodi imena »zaostalih« riječkih književnika Bruna Nerija (Drenig), Aurore d'Arcana (Pillepich) i dr. Ističe se futuristički zahtjev za »kremaciju« gradske knjižnice (*Biblioteca civica*), književnog kluba (*Circolo letterario*) te knjižnice »Manzoni«.

Manifest je dakle sadržajno vezan za gradsku zbilju, utemeljen na riječkom kulturnom i književnom životu onog vremena, pokazujući time dobru informiranost pridošlih futurista, pa možda i djelatnost domaćih futurističkih aktivista, o čemu nažalost nemamo pouzdanijih podataka.⁹

1.4 Smanjenjem potrebe za proizvodnjom kolektivnih političkih strasti opala je i društvena uloga futurizma u riječkim zbivanjima. Prvotno oduševljenje i intelektualističku vehemenciju talijanskih pridošlica zamijenilo je iščekivanje i trenuci misaonog kompromisa iz kojeg će proizići i potreba za organiziranjem kulturnog pokreta »Yoga«, prvog hibridnog ploda riječkog futurizma u nestajanju.

2. KULTURNI POKRET »YOGA«

2.1 Kulturni pokret »Yoga« zasnovali su Guido Keller i Giovanni Comisso nezadovoljni stišavanjem arditско-futurističke intelektualne i umjetničke energije u nešto poodmaklijim danima D'Annunzijeve vlasti, dakle tijekom 1920.g.

⁸ O zanimljivim aspektima odnosa futurizma s arditizmom/fašizmom v.: Spadolini (1989).

⁹ Primjerak manifesta čuva se u *Arhivu - povijesnom muzeju Rijeke* u Rimu.

Opće zasićenje i osjećaj kompromisnih tendencija u dijelu riječke kulturne javnosti (a kako smatraju neki, i pojava »plahih« književnih glasova, poput onog Antonija Widmara) potakli su riječke futuriste na iznalaženje čvršće osnove misaonog i umjetničkog djelovanja.

Keller i Comisso (kojima se pridružuje već spomenuti Cesare Cerati te Mino Somenzi) predvode široko zamišljen kulturni projekt u čijem je središtu tjednik »Yoga«, časopis koji je iznosio futuristički obojena mišljenja o kulturnoj, umjetničkoj i političkoj problematici svoga vremena, postajući tako kulturnopovijesnim kuriozumom na hrvatskome tlu.

Guido Keller (zrakoplovni poručnik i D'Annunzijev suradnik) vlastitu će inicijativu nazvati »intelektualnim pokretom« i o tome napisati:

»Začet je u Rijeci (pokret, nap. A.P.). Okupljali su se na malom trgu staroga grada, zaštićeni stoljetnim dudom. Maleni trijem bio je skupštinom. Govorili su svi, bez razlike.(...) Protivnici su bili ljubazno pozvani. Iz sudara različitih stremljenja prskale su veleumne iskre koje se prikupljalo i tiskom izbacivalo do manje sretnih (...)«.¹⁰

2.2 Zakladne ideje Kellerova pokreta (koji s istoimenim indijskim misaonim sustavom i tehnikama opuštanja, koncentracije i postizanja fizičke gipkosti nije ostvarivao niti filozofsku niti bilo kakvu praktičnu vezu) počivale su na futurističkom dinamizmu i borbi protiv građanske književnosti i života u cjelini. Iako javno propovijedajući strogi individualizam i neovisnost umjetnika i intelektualca, pripadnici pokreta prilagođuju svoje stavove političkim potrebama »italske rasne emancipacije«, te naglašavaju u tom smislu svoju prosvjetiteljsku ulogu, namijenjenu širem talijanskom prostoru. Teorijski ciljevi pokreta, iskazivani na stranicama časopisa, čiji je prvi broj objavljen 13. studenog 1920, bili su ovi: (1) razvoj i veličanje individualnosti, (2) razvoj i veličanje osjećaja rase, te (3) uzdizanje rase same. Praktični su pak zadaci »Yoge« definirani dvjema točkama: A) djelatnošću časopisa trebalo je razviti kritiku svih »italskih« stranaka i tendencija, te B) oživotvoriti prvi i drugi teorijski cilj organiziranjem pučkih akademija u talijanskim gradovima, narodnih kuća i sl.

Nepotpisani članci manifestnog i polemičkog značaja, objavljavani u tjedniku »Yoga«, bili su suprotstavljeni neslobodi umjetničkog stvaranja te posebno omraženu građanskom moralizmu u umjetnosti. Tražilo se dinamiziranje gradskog i nacionalnog života, vodile su se rasprave i zazivala revolucija kojoj je cilj »ostvariti napredak moralnih, intelektualnih i ekonomskih uvjeta koji vladaju u društvu«.¹¹

¹⁰ Hansen (1983/84), str. 34.

¹¹ Isto, str. 36.

2.3 Čini se posebno zanimljivom inicijativa, o kojoj znademo razmjerno malo, za pokretanje biblioteke (točnije niza zbornika) pokreta »Yoga«.¹²

Arhiv - povijesni muzej Rijeke (AMSF) u Rimu čuva naime »prvu bilježnicu« (*primo quademo*) izdanu u okviru »zbirke koju uređuje Mino Somenzi«, a koja pod naslovom *Città di vita (Grad života)* donosi prozni tekst G. Comissa, priloge C. Ceratija i Piera Bellija, apel riječkim ženama te apel građanima Rijeke. Svezak je objavljen prigodom blagdana Sv. Vida, gradskog zaštitnika.

2.4 Pokret »Yoga« bio je posljednji i možda najjasniji odraz futurističko-arditske prožetosti, emanacija nagomilanih nacionalnih energija osuđenih na petrifikaciju podržavljenim fašizmom. Svojom organiziranošću, manifestnim karakterom, pokretanjem časopisa i biblioteke pod futurističkim vodstvom pokret postaje zanimljivom pojavom za svakog istraživača problematike povijesnih avangardi na tlu Hrvatske.

3. FUTURIZAM U TRAGOVIMA

3.1 U nešto izravnijem obliku Rijeka će se (po završetku D'Annunzijeve vlasti) s elementima futurističke umjetnosti susresti tek u tridesetim godinama. Međurazdoblje (specifičan kulturalni interregnum, koji uključuje period Slobodne Države Rijeka, a do određene mjere još i prve godine talijanske vlasti) bilo je obilježeno kulturnim inicijativama umnogome drugačijeg predznaka. Vrijeme je to u kojem istaknuti intelektualni krugovi u gradu i oko njega, pa i pridošli pojedinci (primjerice Arturo Marpicati) Rijeci s pravom pridaju ulogu specifična medijatora na razmeđu civilizacijskih krugova. Vrijeme je to aktivna prevodilaštva, te »komparatističkih« časopisa zavidne razine.¹³

Takav preokret ne iznenađuje ima li se u vidu jakost autonomističke misli, pa i uloga kratkotrajne i krhke riječke državnosti pod vodstvom dr. Riccarda Zanelle, čiji pojedini istupi (nipošto u »italaskom« smislu nerodoljubivi!) ipak daju službenog podstreka djelomičnu povratku izvornoj riječkoj vrijednosti: multikulturalnom liku, tj. odašiljanju i primanju raznorodnih civilizacijskih poruka i utjecaja.¹⁴

3.2 Učvršćenjem talijanske vlasti i Mussolinijeva režima, riječka će umjetnička i intelektualna klima pretrpjeti novu, ovog puta fašističku hibridnu intervenciju, koja će

¹² Zbornici su važna forma futurističke književne djelatnosti. U ruskom pak futurizmu oni preuzimaju manifestnu ulogu. O tome v.: Bogdanović (1963), str. 22, 23.

¹³ O tome v.: Dubrović (1993).

¹⁴ O tome će pisati i Giovanni Dalma, objašnjavajući motive koji su Zanellu naveli na borbu za nastanak i održanje Slobodne Države Rijeka. On kaže da je Zanella shvatio da »zbog zemljopisno-gospodarstvenih motiva grad ne nalazi svoj prirodni smještaj unutar političkih granica Italije.

Autonomisti su tome (smještaju dakle, nap. A.P.) prigovarali da svoju nacionalnu zadaću Rijeka, kao središte širenja talijanske kulture i napretka, može s neograničeno širim perspektivama za Italiju ostvarivati u području dunavskog svijeta, kao politički suvereni međunarodni emporij, nego kao pogranični grad, politički talijanski, ali zakržljao i anemičan u prometu(...) isključen iz ekonomskih i kulturnih razmjena.« /Moravček (1990), str. 78/.

istovremeno značiti utjecaje dviju naoko suprotstavljenih koncepcija: one *nacionalne* (deriviranog stila antike i nacionalnih velikana) te one suvremenije, pa i avangardne (dinamične, kontroverzne). Futurizam će se u skladu s tim u Rijeku vratiti u skromnijem opsegu, pročišćen i akademiziran, duboko u svojoj trećoj - završnoj fazi.

Futuristički momenti (poput Marinettijevih tekstova na stranicama časopisa »Termini«, što ga neki autori ponešto nekritički povezuju s časopisima autonomističkog razdoblja, ili pojedini slikarski istupi) dio su dakle specifična fašističkog kulturalnog kolaža, pa se njihova ponešto dekorativna uloga ne može jasnije razlučiti od uloge umjetničkih plodova ostalih dopuštenih tendencija. Ovakav futurizam, prisutan tek u tragovima, ne pruža na gradskoj razini mogućnost zaokružena uvida. Svaka dublja analiza ovog perioda iziskivala bi obuhvatniji pogled na mnoštvenost dopuštenih kulturalnih modela onodobne Italije, kao i narav njihova odnosa s vladajućom ideologijom. Takva bi razmatranja jamačno bila u suprotnosti s ograničenim dometima ovog rada.

3.3 Izrečeno navodi na zaključak:

Pojedini su razmjerno statičniji kulturalni modeli zauzeli u umjetničkoj i općedruštvenoj slici Rijeke onu važnu ulogu koju je futurizam izgubio još D'Annunzijevim odlaskom.

Gubeći primat, on ipak za sobom ostavlja nadasve važne i zanimljive tragove: živopisna svjedočanstva o jednom od najkontroverznijih trenutaka ovostoljetne europske povijesti.

LITERATURA

1. Bogdanović, N., *Futurizam Marinetija i Majakovskog*, Prosveta, Beograd 1963.
2. De Maria, L., *D'Annunzio - Marinettijev neophodan prijatelj*, Quorum, V, br. 3 (26), Zagreb 1989, str. 459-463.
3. Dubrović, E., *O talijansko-hrvatskim kulturnim dodirima u riječkim međuratnim časopisima*, Fluminensia, V, br. 1-2, Rijeka 1993, str. 13-22.
4. Erjavec, A., *Umjetnost i revolucionarni umjetnici na vlasti*, Quorum, V, br. 3 (26), Zagreb 1989, str. 406-417.
5. Flaker, A., *Poetika osporavanja*, ŠK, Zagreb²1984.
6. Hansen, P.C., *Cultura e letteratura a Fiume italiana*, Università degli studi di Roma »La Sapienza« - Facoltà di lettere e filosofia, Rim 1983/1984 /strojopis/.
7. Moravček, G., *Rijeka - prešućena povijest*, nez. izdanje, Rijeka 1990.
8. Petrač, B., *Futurizam u Hrvatskoj*, Republika, XLIV, br. 5-6, Zagreb 1988, str. 210-214.
9. Podoli (Poggioli), R., *Teorija avangardne umjetnosti*, Nolit, Beograd 1975.

10. Sansone, M., *Disegno storico della letteratura italiana*, Casa editrice Giuseppe Principato, Milano - Messina 1941.
11. Slabinac, G., *Hrvatska književna avangarda*, August Cesarec, Zagreb 1988.
12. Spadolini, G., *Nejasna granica s fašizmom*, Quorum, V, br. 3 (26) Zagreb 1989, str. 439-442.

RIASSUNTO

Aljoša Pužar

IL FUTURISMO A FIUME

Con questo lavoro si cerca di presentare i dati storico-letterari e storicoculturali sull'attività futurista, la quale si presenta nel territorio fiumano a tre riprese: nel 1919 nella forma originale, »importata«; nel 1920 come parte del movimento culturale »Yoga«; negli anni trenta come una delle forme permesse della produzione culturale fascista.